УДК 94(47).03

Ф.Ш. Хуҗин

УРТА ГАСЫРЛАР ЕВРОПА ТАРИХЫНДА БОЛГАРЛАР

В статье на основе преимущественно археологических материалов, а также письменных источников и лингвистических (топонимических) данных сделана попытка выявить объективную картину участия болгар VII–XIII вв. в исторических событиях и этногенетических процессах народов Восточной и Западной Европы. По мнению автора, они оставили заметный след в культуре ряда народов, говорящих сегодня на тюркских, славянских, финно-угорских, иранских и романских языках.

Ключевые слова: археология, болгары VII–XIII вв., территория их расселения, этнические процессы, наследие.

In the article an attempt was made to reveal an objective picture of the participation of Bulgars of the 7th – 13th centuries in historical events and ethnogenetic processes of the peoples of Eastern and Western Europe. Analysis is made on the basis of archaeological materials, as well as written sources and linguistic (toponymic) data. According to the author, they have left a significant mark in the culture of a number of peoples who nowadays speak Turkic, Slavic, Finno-Ugric, Iranian and Romance languages.

Keywords: archeology, Bulgars of the 7th – 13th centuries, territory of Bulgars' settlement, ethnic processes, heritage.

Көнчыгыш һәм Көнбатыш Европа халыклары тарихында, бигрәк тә аларның килеп чыгышында, матди һәм рухи культуралары формалашу процессында Урта гасырлар чоры болгарларының ролен ачыклау мәсьләләсе галимнәрнең игътибарын әледән-әле җәлеп итеп торды. Әле кайчан гына тарих фәнендә болгарларны хәзерге Идел-Урал татарларының бердәнбер борынгы бабалары дип карау өстенлек итә иде. Дөрес, башка компонентлар да кире кагылмады, әмма Алтын Урда чорында барлыкка килгән тирән этник үзгәрешләр исәпкә алынмады. 1980 еллар ахырында башланып киткән фәнни бәхәсләрдә Идел болгарларының татар этногенезындагы роле бик нык киметеп күрсәтелде, хәтта бөтенләй инкяр ителде дияргә мөмкин. Кайбер мөхтәрәм галимнәребез Медисон (АКШ) университеты профессоры Юлай Шамилоглу хезмәтләрендә әйтелгән фикергә [Shamiloglu, 1991, p. 157–163] ияреп, болгарларның күп өлеше монгол-татар яуларында үлеп беткән, калганнары XIV йөз урталарында бөтен Европага таралган чума пандемиясендә юкка чыккан, дип яздылар [Әхмәтҗанов, 1997]. Тик нишләп соң ул чумада болгарлар гына үлеп беткән, ә аларның мәҗүси күршеләре, бигрәк тә чума котырынган Сарай халкына якынрак торган кыпчаклар, мордвалар һәм башка халыклар исән калган?

Болгар бабаларыбызны монгол яулары нәтиҗәсендә күчеп утырган, сан ягыннан күпчелекне тәшкил иткән татарлар арасында «эреп»

беткән, ягъни ассимиляцияләнгән бер халык итеп караудан «болгарчы» галимнәрнең кире кага алмаслык дәлилләре генә саклап калды.

Соңгы елларда тарихчылар, татар халкының бердәм этник тамыры юк, аның озак гасырларга сузылган этнос буларак оешу процессында һуннар, болгарлар, кыпчаклар һәм нугайлар кебек күчмә дала халыклары да, күрше фин-угорлар һәм славян-руслар кебек утрак тормышта яшәүче урман һәм урман-дала халыклары да катнашкан, дигән уртак фикергә килделәр [История татар..., 2002, с. 5–6]. Бу, нигездә, дөрес фикер, әмма югарыда саналган этник компонентлар татарларның төрле этнографик төркемнәрен барлыкка китерүдә бердәй катнашмаганнар (кыпчак компоненты, мәсәлән – мишәрләрдә, болгар компоненты – Урта Идел татарларында, җирле фин компоненты керәшеннәрдә ачыграк сизелә).

Болгар мирасы турында сүз барганда, әлбәттә, тугандаш чуваш халкының килеп чыгышына караган мәсьәләләрне дә читләтеп үтәргә ярамый. Бүгенге көндә Чувашстан галимнәре арасында әле XX йөз башларында ук Н.И. Ашмарин тарафыннан тәкъдим ителгән болгар-чуваш тәңгәллеге теориясе өстенлек итә [Ашмарин, 1902; Димитриев, 2004]. Татарлар – безнең якларга 1236 елда килеп төпләнгән монгол-татар калдыклары, имеш; димәк, аларның болгар мирасына дәгъва кылырга хаклары юк булып чыга. Соңгы елларда көндәлек матбугат битләрендә генә түгел, хәтта фәнни хезмәтләрдә дә, чувашларның исемен «сувар-болгар»га алыштырырга кирәк, дигән катгый таләпләр яңгырый башлады. «Чуваш» дигән «аһәңсез социаль этноним XVI гасырдан башлап системалы рәвештә геноцид кичергән сувар-болгар халкына карата патша чиновниклары тарафыннан аңлы рәвештә кимсетелеп кулланылган» янәсе [Ювенальев, 2012, с. 293].

Башкорт тарих фәнендә, бигрәк тә археологиядә, болгар мирасына бәйле проблемалар чагыштырмача күптән түгел, әмма шактый кискен формада калкып чыкты. Башкорт галимнәре раславынча, республиканың татарлар – «башкортларның төньяк-көнбатыш этнографик төркеме» – яши торган төбәкләре Идел Болгарының аерылмас бер өлешен тәшкил иткән. Урта гасырлар чорына караган «башкорт шәһәрләре» исемлегенә алар Чаллы һәм Алабуганы гына түгел, хәтта борынгы рус елъязмаларында «Олуг шәһәр» исеме белән аталган Биләрне дә кертәләр. XII гасыр ахырында – XIII гасырның беренче яртысында иҗат иткән мәшһүр шагыйрь һәм фикер иясе, «Кыйссаи Йосыф» поэмасы авторы Кол Гали, «Болгар тарихы»н язган хокук белгече (кади) Ягъкуб бине Ногман башкорт кавеменнән чыккан шәхесләр дип игълан ителә [Мажитов, Султанова, 2010, с. 327–328; Мажитов, 2013, с. 100–102].

Археология, язма чыганакларга, антропология, этнография, лингвистика кебек гуманитар фәннәр тарафыннан тупланган материалларга нигезләнеп, Урта гасырлар болгарларының хәзерге халыклар тарихына һәм мәдәниятенә керткән өлеше турындагы бәхәсле проблемаларга шактый дәрәҗәдә ачыклык кертә ала.

Сүзне болгарларның Көнчыгыш һәм Көнбатыш Европада таралып утырган, тереклек кылган җирләрен билгеләүдән башлыйк. Болгар кабиләләре турында иң борынгы хәбәрләр теркәлгән ышанычлы чыганаклар V гасырга карый [Сиротенко, 1961, с. 47]. Заманында көнчыгыш тарафтан һуннар урдасы белән күченеп килгән болгарлар Азов һәм Кара диңгез буйларында, Төньяк Кавказ далаларында төпләнеп калганнар, башлыча күчмә тормыш алып барганнар. Тиздән Көнбатыш Европадагы хәрби-сәяси вакыйгаларда актив катнаша башлаганнар – Византия императоры аларны, союздашлар һәм хәрби ялчылар сыйфатында, үзенең дошманнарына каршы көрәштә файдаланган. Әле 475 елда ук болгарлар, Византия чикләренә китеп барышлый, Дунай буйларына килеп чыкканнар [Сиротенко, 1972, с. 202].

Азов һәм Төньяк Кара диңгез далаларында көн күргән төрки кабиләләр VII гасырда Кубрат хан идарәсендәге Бөек Болгар дәүләте составына керәләр. Кубрат болгарлары калдырган археология һәйкәлләре башлыча аерым каберлекләрдән һәм әйбер хәзинәләреннән гыйбарәт. Дәүләтнең башкаласы – антик чордан калган Фанагория, дип фаразлана [Рашев, 2004; Комар, 2006; Комар, Кубышев, Орлов, 2006]. 660 елларда хәзәрләр тарафыннан җиңелеп, Бөек Болгар дәүләте таркалганнан соң, халыкның бер өлеше – Дунай якларына, ә икенче өлеше Урта Иделгә күчеп китә (биредә алар үзләренең мөстәкыйль дәүләтләрен төзиләр). Калганнары исә, «җирле» болгарлар, Хәзәр каганаты составында яшәүләрен дәвам итәләр, әкренләп күрше төбәкләргә дә үтеп керәләр – алар калдырган археология һәйкәлләре Кырымда һәм Төньяк Кавказда күп таралган. VIII–IX гасырларда яшәгән болгарларның археологик эзләре (керамика, сугыш кораллары, ат дирбияләре, бизәнү әйберләре) хәзерге Украина, Молдавия, Румыния һәм Венгрия территорияләрендә дә күпләп табыла [Die Keramik..., 1990]. Бу җирләргә алар Хәзәр каганатыннан һәм Дунай Болгариясеннән таралып утырганнар.

Идел Болгарстанының монголларга кадәрге чикләре бүгенге көнгә кадәр сакланган 2 меңгә якын археология һәйкәлләрен картага төшерү (картографияләү) нигезендә шактый төгәл ачыкланган [Фахрутдинов, 1975]. Ул һәйкәлләрнең күбесе, шул исәптән, тарихи исемнәре билгеле булган шәһәрләр (Болгар, Биләр, Сувар, Җүкәтау, Кашан, Ошель/Ашлы, Чаллы, Кирмән, Алабуга, Казан) Татарстан Республикасы территориясендә урнашкан. Дистәләгән-йөзләгән болгар шәһәрләре һәм авыллары, дөресрәге, аларның археологик калдыклары, күрше Ульяновск, Самара һәм Пенза өлкәләрендә табылган. Югары Кама (ул заманнарда аны – Агыйдел кушылган җирдән югарыдагы өлешен – Чулман дип атаганнар) һәм шул төбәктә яшәп яткан борынгы коми-пермяклар җирендә дә берничә болгар шәһәре – һөнәрчелек һәм сәүдә үзәкләре булган. Рождественск (язма чыганакларда сакланган тарихи исеме – Афкула) һәм Кыласово шәһәрлекләренең оборона корылмаларына кадәр болгарлар тарафыннан төзелгән. Казылмалардан чыккан табылдыкларның 80 проценты диярлек бол-

гарларныкы. Шәһәр ныгытмаларына якын гына мөселман зираты урнашкан. Шул тирәдә үк болгар чүлмәкчеләренең остаханәләре, ике яруслы чүлмәк яндыру мичләре казып өйрәнелгән [Белавин, Крыласова, 2008].

Соңгы елларда Түбән Иделдә яшәгән болгарлар турында да яңа мәгълүматлар тупланды. Табигый ки, Хәзәр каганаты таркалганнан соң да (X гасыр ахыры) аның төп халкын тәшкил иткән болгарларның күбесе шул ук җирләрдә яшәп кала. Әмма XI гасырның икенче яртысыннан Түбән Идел, Каспий, Азов һәм Кара диңгез буе далаларына көнчыгыштан кыпчаклар күченеп килә башлыйлар һәм биредә элегрәк яшәгән бәҗәнәкләрне, гузларны, аланнарның һәм болгарларның бер өлешен «йоталар», ассимиляциялиләр. Озак еллар төрки күчмәннәр археологиясе белән шөгыльләнгән күренекле совет галиме профессор С.А. Плетнёва, соңгы тикшеренү нәтиҗәләренә таянып: «Кыпчакларның болгарлар белән кушылуы аларның антропологик кыяфәтенә дә үзгәрешләр кертә, күмү йолаларында да кабергә акбур порошогы һәм агач күмере сибү кебек болгарлардан алынган яңа элементлар килеп чыга», – дип язган иде [Плетнёва, 1997, с. 38].

Иделнең түбән агымына караган төбәкләрдә болгарларның монгол яуларына кадәр күпләп яшәгән шәһәрләре турында XII гасыр сәяхәтчесе Әбү Хәмид әл-Гарнати кызыклы язмалар калдырган. Саксин шәһәренең үзәгендә, дип яза ул, «Болгардан килгән кешеләрнең әмире яши, аларның җомга намазы укыла торган зур Җамигъ мәчетләре бар, аның тирәсендә болгарлар бистәсе. Аларның (болгарларның) тагын бер Җамигъ мәчетләре бар, бирегә «Сувар кешеләре» дип атала торган халык намазга йөри. Алар шулай ук күпсанлы» [Путешествие..., 1971, с. 27].

Идел елгасы тамагында урнашкан һәм VIII–X гасырларда Хәзәр каганатының башкаласы булып торган Итиль шәһәре турында да язма чыганакларда шуңа охшаш хәбәрләр сакланган.

2000 елдан башлап Әстерхан шәһәреннән 40 чакрым чамасы көньяктарак урнашкан Самосдельское шәһәрлегендә Мәскәү археологлары зур казу эшләре алып баралар. Аларда Татарстан Фәннәр академиясенең А.Х. Халиков исемендәге Археология институты галимнәре дә катнаша. Шәһәрлекнең гомуми мәйданы 200 га булып, ул, җир өстендә аунап яткан табылдыкларга карап, Алтын Урда чорында яшәгән булырга тиеш, дип фаразлана иде. Әмма биредә һич көтмәгәндә монголларга кадәрге шактый калын культура катламы да ачылды. Һәм бу катламдагы төрле тип торак йорт калдыклары, шул исәптән юрта эзләре, хуҗалык корылмалары, коелар казып тикшерелде. Катлам әйбер табылдыкларына да бай һәм аларның күпчелеге, бигрәк тә керамик савыт-саба, казу эшләренең җитәкчесе профессор Э.Д. Зиливинская сүзләре белән әйткәндә, «X–XII гасырларда яшәгән Идел болгарларыныкына абсолют охшаш» [Зиливинская, 2011, с. 27]. Димәк, бу шәһәрдә яшәүчеләрнең күпчелеген болгарлар тәшкил иткән, дип раслый алабыз. Сүз уңаеннан: әлеге шәһәрлекне археолог-

лар инде күптән эзләгән һәм кайбер тарихчылар тарафыннан Каспий диңгезе күтәрелгән чорда су астында калып юкка чыккан, дип фаразланган Итил белән тәңгәлләштерәләр. Дөрес, Саксин каласыдыр дип уйлаучылар да бар.

Түбән Иделдә монголлар чорына кадәрге болгарлар калдырган археологик һәйкәлләр берән-сәрән генә түгел. Казан археологларының тикшеренүләре нәтиҗәсендә ел саен диярлек яңа авыл-шәһәр урыннары табылып тора. Казу эшләре вакытында тупланган материаллар биредә яшәгән кыпчак һәм болгарларның матди культурасын, аның башка төбәкләргә хас булмаган үзенчәлекләрен өйрәнүдә мөһим роль уйныйлар. Табылдыкларның күп өлешен тәшкил иткән керамик эшләнмәләрне җентекләп анализлап, археологлар хәзәрләр һәм болгарларның һөнәрчелек культурасында буыннан-буынга күчеп килә торган охшашлыкларны таптылар. Баксаң, чүлмәкчелекнең Алтын Урда чорында калыплашкан традицияләре дә, нигездә, әнә шул болгар һөнәрчелегенә барып тоташа икән. Алай гына да түгел. Идел буе далаларында әле монголларга кадәр үк салынган һәм кайчандыр тулы канлы тормыш белән яшәп яткан шәһәрләрне өйрәнү, Алтын Урда шәһәрләре халкы утрак тормышны белмәгән, шәһәр кору традицияләре булмаган буш урында үсеп чыкканнар, дигән ялган концепциягә каршы килә. Түбән Иделдә һәм Җүчиләр дәүләтенең башка өлкәләрендә барлыкка килгән торак пунктлар, шәһәрләр бу җирләрдә инде күптән оешып җиткән авыл-шәһәр структурасына нигезләнгән, дип һич икеләнмичә әйтә алабыз.

Югарыда китерелгән фактлар шуны да раслый: болгарлар монголларга кадәрге чорда ук Урта Идел (Казан), көнбатыш (мишәрләр), Урал буе (Пермь), Әстерхан татарлары бүген дә яши торган җирләрне биләп торганнар. Себердә болгарлардан калган археология истәлекләре табылмады.

Башкортстан территориясендә болгарларга кагылышлы археология һәйкәлләре юк [Археологическая карта..., 1976]. Димәк, алар бу җирләрдә яшәмәгән. Һәм бу факт болгарларның башкортлар тарихындагы роле проблемасын бик җиңел хәл итә. Татарларны башкортлар белән якынлаштыручы этник компонентлар кыпчаклар белән бәйле. Ә аларның телләре болгар теленә бик якын булган («с болгары язык и род един», – диелә рус елъязмаларында).

Чувашларга килгәндә исә, бу халыкның этник нигезләре формалашуда болгар компонентын инкяр итү ярамас, дип уйлыйм. Шул ук вакытта чуваш галимнәренең катгый рәвештә, чувашлар – үзләрендә болгар культурасының бөтен үзенчәлекләрен саклап калган бердәнбер халык, ә татарларның килеп чыгышы тулысынча Көнчыгыш Европаны басып алган монгол-татарлар белән бәйле, дигән концепцияләре дөреслектән бик ерак тора, дип саныйм. Чөнки нәкъ менә нык үскән болгар мәдәниятенең асылын тәшкил иткән, бары тик аңа гына хас төп компонентлар: гасырлардан килгән дәүләтчелек традицияләре, рун һәм гарәп язмачылыгы, ислам (мөселман) дине,

дөньяви фәннәр (медицина, шул исәптән, фармакология, астрономия, химия/алхимия, тарих һ. б.), поэзия (Кол Гали), шәһәрләр кору һәм монументаль архитектура сәнгате – Урта гасырлар чуваш мәдәнияте өчен бөтенләй чит күренеш. Соңгырак чорларда болар барысы да татар мәдәниятендә күчемле үсеш алалар. Татарларның милли үзаңында чыңгызыйлар түгел, болгар бабалар өстенлекле, ныклы урын алып торалар. Чувашлар һәм башкортлар түгел, бары тик татарлар гына болгарлар белән бәйле ерак үткәнебезгә һаман да эчке бер дулкынлану, соклану һәм горурлык хисләре аша карыйлар, бүгенгә кадәр сакланып калган таш-кирпеч бина хәрабәләренә килеп, бабаларыбыз рухына дога кылып китәләр. Әйе, тел гыйлемендә, борынгы болгар теле, үзенең үсешендә артык үзгәрешләр кичермәгән хәлдә, хәзерге чуваш телендә сакланып калган, дигән сәер теория яшәп килә. Бу теория, беренче чиратта, XIV гасыр мөселман кабер-ташларындагы язмаларга нигезләнгән. Чыннан да чуваш һәм якут телләре бүгенге төрки телләрдән бик нык аерылып тора һәм алар арасында иң борынгыларыннан санала. Әмма чуваш-болгар тәңгәллеген раслау өчен болар гына җитә микән? Чынлыкта без бит болгар телен белмибез, ә белгән кадәресе яманаты чыккан шул теорияне җитди тәнкыйть утына алырга мөмкинлек бирә [Закиев, Кузьмин-Юманади, 1993]. Бу проблема безнең телче галимнәребездән аерым игътибар сорый.

Болгарларга нисбәтле археология һәйкәлләре (2 шәһәрлек һәм берничә дистә авыллык) башлыча Чувашстанның Татарстанга чиктәш көньяк һәм көньяк-көнчыгыш районнарында, Зөя елгасы бассейнында урнашкан [Фахрутдинов, 1971]. Аларның берсе – Тигәш шәһәрлеге генә яхшы өйрәнелгән. Күренекле археолог Г.А. Фёдоров-Давыдов фикеренчә, ул башта мәҗүсиләр гыйбадәтханәсе булган, соңыннан бай феодал утарына әверелгән [Фёдоров-Давыдов, 1962]. Бу турыда башка фикерләр дә бар: Хузин, Хамидуллин, 2013, с. 216–217]. Бүгенге фән карамагындагы объектив мәгълүматлар чувашларның этнос буларак оешу процессында болгарлар да өлешчә (!) катнашкан дигән фикергә каршы килми, шулай да археология, этнография һәм антропология материаллары чуваш этногенезында өстенлекне җирле фин кабиләләренә бирә [Краснов, 1974; Хузин, 2012].

Фәнни әдәбиятта болгарларның Төньяк Кавказда яшәүче төрки халыклар тарихындагы роле бик аз яктыртылган. Без биредә карачай һәм балкар халыкларын күз алдында тотабыз. Алар яшәгән җирләргә төрки кабиләләр һуннар заманында ук үтеп керә. Язма чыганакларда ул кабиләләр арасында савирлар/суварлар телгә алына. Шунысы кызык, сваннар үзләренең ут күршеләре булган карачайлар һәм балкарларны бүген дә сауарлар/савирлар дип атап йөртә [Кубанов, 1987, с. 48]. Болгарлар бирегә Кубрат хан дәүләте таркалганнан соң, ягъни VII гасыр ахырларында күчеп утырган булса кирәк. Соңрак аларга аланнар да килеп кушыла. Үзенең көчле ныгытмалары һәм рун язмалары белән атаклы Хумара крепостенда болгар-алан хәрби гарнизоны

торган. Карачай-Чиркәсия һәм Кабарда-Балкария республикаларында башка болгар һәйкәлләре дә, шул исәптән, күмү йолалары һәм кабергә куелган әйберләре белән Азов-Дон болгарларыныкына охшаш зиратлар да бар [Степи Евразии..., с. 83 и сл., 224 и сл.].

IX–X гасырларда Урта Идел болгарлары арасында яшәп яткан бәләнҗәр/баранҗарларның һәм берсула/барсилларның да Төньяк Кавказ, хәзерге Дагстан җирләреннән чыккан кавемнәр икәнлеген искә төшереп үтәсе килә. Шул ук вакытта археологларның Кырымда да күпсанлы болгар-хәзәр һәйкәлләрен казып өйрәнүләрен әйтеп узарга кирәк [Баранов, 1990]. Аларның кырым-татар этногенезына катнашы юк дәрәҗәсендә дип саныйлар, әмма бу фикер әлеге истәлекләрнең җитәрлек өйрәнелмәвеннән генә килергә дә мөмкин.

Югарыда әйтеп үтелгәнчә, Үзәк һәм Көнбатыш Европага болгарлар V гасырның икенче яртысында килеп чыгалар. Иоанн Антиохийский язмаларына караганда, остготлар һәм аларның юлбашчылары «ромейларны куркуга салдылар, Фракия шәһәрләрен туздырып ташладылар һәм император Зенонны болгарлар белән союздашлык килешүенә күндерделәр» [Сиротенко, 1972, с. 200]. Остготлар белән 488 елгы сугышта болгарлар җиңелә, әмма аларны хәтта дошманнары да, сокланып: «менә дигән җайдаклар, яшен тизлегендә һәм максатчан хәрәкәт итәргә һәм табигый киртәләрне бик җиңел үтәргә сәләтлеләр, искиткеч түземлеләр», – дип сурәтлиләр.

Остготлар Италиягә киткәннән соң, болгарлар, Византия гаскәрләре составында сугышып, Дакия, Фракия, Мёзия җирләрен яулап алалар, 515 елда күтәрелгән Виталиан восстаниесендә җирле халык ягында Анастасий хөкүмәтенә каршы көрәшәләр һәм әкренләп Балкан ярымутравында төпләнә башлыйлар. Павел Диаконның (720–797) «Лангобардлар тарихы»нда лангобардларның һәм алар артыннан ук болгарларның да, аварлар басымы астында, 568 елда Паннониядән Италиягә китүләре турында хәбәр ителә. Әлеге тарихчы Италиянең төньягында, Лангобард корольлегендә, Болгар (Bolgare) исемле крепость-шәһәрчек булуы турында яза. Сүз уңаеннан бу шәһәрнең бүгенге көндә дә шул ук исемне йөртүен әйтеп үтәргә кирәктер [Сиротенко, 1972, с. 207].

Аңлашыла ки, бу вакыйгалар барысы да VI–VII гасырларда болгарларның Түбән һәм Урта Дунай җирләренә күпләп күчеп утыруларына китерә. Кубрат хан дәүләте таркалганнан соң, Аспарух болгарлары бу якларга чагыштырмача тиз һәм җиңел килеп урнаша. 681 елда аларның тарихка Беренче Болгар патшалыгы исеме астында кереп калган дәүләте барлыкка килә.

Болгарларның Кубер исемле юлбашчылары (Кубрат ханның дүртенче улы) җитәкләгән тагын бер төркеме VII гасыр ахырында, ягъни әле бу якларга мадьяр-венгрлар күчеп утырганга кадәр, җирле халык белән килешү төзеп, Паннониягә, хәзерге Венгрия җирләренә килеп төпләнә [Сиротенко, 1972, с. 216]. Әмма чыганакларда Паннониягә тагын да элегрәк килеп эләккән болгарлар турында да хәбәрләр бар.

Фредегар «Хроникасы»ндагы мәгълүматларга караганда, 631–632 елларда ук аварлар һәм алар кул астындагы Паннония болгарлары арасында сугышлар булып торган. Бу сугышларда болгарлар җиңелгән һәм 9 меңгә якын гаилә, юлбашчылары Альцек җитәкчелегендә, Бавариягә китеп урнашырга мәҗбүр булган [Сиротенко, 1972, с. 209]. Франк короле Дагоберт болгарларга кышны үзе күрсәткән җирдә үткәрергә рөхсәт бирә, әмма тиздән аларның барысын да кылычтан үткәрергә боера. Шулай да 700 болгар ире (хатыннары һәм балалары белән) үлемнән качып котыла һәм үзләренә Венет (Венеция) маркасында вакытлыча сыену урыны таба. Павел Диакон хәбәрләренә караганда, лангобард короле аларга Сепин, Бовиана һәм Изерния җирлегендә даими яшәү өчен җир бүлеп бирә. «Һәм алар бу җирләрдә бүгенге көнгә кадәр яшәп яталар, – дип яза Павел Диакон. – Латинча бик әйбәт сөйләшсәләр дә, үзләренең телләрен дә онытып бетермәгәннәр, шул телдә аралашалар» [Сиротенко, 1972, с. 209].

Галимнәр раславынча, Төньяк Италиядә әлеге болгарларның археологик эзләре сакланып калган. Җирле халык күмелгән борынгы зиратларда сирәк булса да башларында ясалма деформация, йөзләрендә монголоид сыйфатлары сизелеп торган кеше сөякләре очраштыргалый. Үлгән кеше янында аның яраткан аты ята. Янәшәдә ат дирбияләре (йөгән детальләре, өзәңге) һәм сугыш кораллары (укҗәя, кылыч-хәнҗәр) куелган. Бу каберләргә болгар сугышчылары күмелгән [Мингазов, 2012, с. 203–204]. Тел белгечләре Италиядә еш очрый торган *Булгаро*, *Булгарелли*, *Булгарени* фамилияләре дә әнә шул VI–VII гасырларда яшәгән болгарлардан килә, дип саныйлар. Төньяк Италиядә килеп чыгышлары белән болгарларга нисбәтле топонимнар да очрый [Мингазов, 2012, с. 204]. Бу урында үземә дә шушы килеп ирешкән бер кызыклы фактка тукталасы килә: 2016 елда, Болгария эшмәкәрләренең матди ярдәме белән, Италиянең Челе де Булгария шәһәре үзәгендә Кубрат ханның төпчек улы Альцекка һәйкәл ачылган икән. Күптән түгел Италиянең Мәскәүдәге илчелеге, Челе де Булгария белән Татарстанның берәр шәһәре арасында туганлык җепләре урнаштырырга теләкләре барлыгын белдереп, ТРның Мәскәүдәге вәкиллегенә мөрәҗәгать иткән. Челе де Булгариягә, минемчә, безнең Болгар тугандаш була ала. Әлбәттә, биредә Кубрат хан белән аның улларына ансамбль рәвешендә матур гына бер һәйкәл куелса, тагын да яхшырак булыр иде.

Болгарларның (гомумән төркиләрнең) Венгриядәге эзләре археологиядә дә, телдә дә бик ачык чагыла [Fodor, 1982a, p. 45–81]. Шулай булырга тиеш тә. Этник тамырлары белән Көньяк Себердәге дала кабиләләренә барып тоташкан мадьярларның борынгы бабалары әле VI гасырның икенче яртысында ук Төрк каганатыннан бәйлелеккә эләгәләр. Бераздан алар, күчмәннәр, көнбатышка таба хәрәкәт итеп, венгрлар тарихына Magna Hungaria (Бөек Венгрия) исеме белән кереп калган Идел – Урал арасындагы җирләргә килеп чыгалар һәм биредә бәҗәнәкләр, болгарлар, угорлар чолганышында калалар [Halikova,

1976, p. 53–78]. IX гасырның беренче яртысында Урта Иделдән көнбатышка таба күчешләрен дәвам итәләр, башта Дон һәм Азов диңгезе буйларында урнашкан легендар Леведия илендә, ә Паннониягә күчеп китәр алдыннан, Хәзәр каганаты кул астындагы «Әтелкузу»да, Днепр – Днестр елгаара өлкәсендә яшәп алалар. Леведиядә венгрларның Алмуц/Алмош исемле юлбашчылары була. Әнә шул Алмошның улы Арпад вакытында, 895 елда, алар Урта Дунай буйларына килеп төпләнәләр һәм биредә Венгрия корольлеге барлыкка килә [Fodor, 1982б; Фодор, 2015].

Бу урында шуны искәртеп үтәргә кирәк: борынгы венгрларның барысы да Урта Идел һәм Урал буйларыннан көнбатышка күчеп китмәгән, бер өлеше әлеге җирләрдә бөтенләйгә утырып калган. Төп төркемнән аерылып калган әнә шул венгрларның зур гына бер зиратын (Алексеевск районы Олы Тигәнәле авылы янында) 1970 елларда Казан археологлары казып өйрәнгән иде [Chalikova, Chalikov, 1981; Халиков, Халикова, 2018].

Венгрларның болгарлар белән тыгыз багланышлары турында сөйләүче чыганакларның беренчесе – тел өлкәсенә караган материаллар:

Алмош/Алмыш – Идел Болгарстанының безгә билгеле иң беренче хакиме (әмире) һәм шул ук исемле кеше – Венгр дәүләтенә нигез салган, аның идарәчеләре династиясенең башында торган король.

Арпад – Алмошның әтисе; исеме *арпа* сүзеннән килеп чыккан дип фаразлана; *д* – венгрларда кечерәйтү суффиксы [Шушарин, 1997, с. 152].

Золта исемле корольнең, аның улы *Такшонның* һәм дә кайбер мадьяр кабиләләренең (*тарьян, ене, кер, кеси*) исемнәре дә төрки телләрдән алынган [Шушарин, 1997, с. 191].

Бер төркем болгарларның Венгриядә яшәгәнлеген раслаучы фактлар арасында бүгенге көнгә кадәр сакланган өч дистә чамасы топонимны да күрсәтергә мөмкин: *Болгар*, *Богард*, *Полгар*, *Полгарди*, *Боляр*, *Берсел* һ. б. [Шушарин, 1997, с. 185]. Форсаттан файдаланып, безнең галимнәргә дә Көнбатыш Европада таралган төрки-татар топонимнарын (аларны Болгариядә киң таралган төрек топонимнары белән бутарга ярамый) җитди рәвештә өйрәнә башларга тәкъдим итәр идем.

Мадьярларның килеп чыгышы турында XIII гасырда ук язып алынган риваять-легендалар бик кызыклы: «Эвилат илендә яшәүче гигант – алыптай гәүдәле Менрот Энет исемле хатыны белән Һунора һәм Мадьяра (Могора) исемле ике угыл тудыралар. Шулардан инде һуннар белән мадьярлар килеп чыккан. Берзаман алар Меотида (Азов) сазлыкларына китеп баралар, биредә Белар исемле кешенең тол халган хатыннарын һәм ятим балаларын очраталар. Бу ике мадьяр аларны бөтен байлыклары белән үзләренә иялтеп алып китәләр...» [Шушарин, 1997, с. 198–203]. Бу риваятьтә безнең игътибарны *Энет* (төрк. *эни/әни*) һәм *Белар* (булар/бүләр/биләр) исемнәре җәлеп итә.

Бүләр/биләр кабиләләре һәм мадьярлар VIII–IX гасырларда күршеләр булып яшәгәннәр. 1235 елда венгр монахы Юлиан, Болгар илендә утырып калган мәҗүси кардәшләрен үзе табынган католик диненә күндерү өчен, нәкъ менә Биләргә – Олуг шәһәргә килә [Хузин, 2006, с. 283].

Әле узган гасыр башларында ук тюрколог галим Золтан Гомбоц тарафыннан тикшерелгән венгр телендәге төрк (башлыча болгар) алынмаларының күпчелеге игенчелек, терлекчелек, аучылык, балыкчылык, мәдәният һәм көндәлек тормыш өлкәләренә карый. Алынмаларның шактые хәзерге татар телендәге сүзләргә охшаш: *arp* – арпа, *alma* – алма, *boršo* – борчак, *torma* – торма, *kapu* – капка, *balta* – балта, *sakal* – сакал, *sirt* – сырт, *kender* – киндер, *oršo* – орчык, *šator* – чатыр, *bator* – батыр, *temen* – түмән (ун мең), *tilmacs* – тылмач, *oroslan* – арыслан, *korom* – корым, *kek* – күк, *beka* – бака һ.б. [Gombocz, 1912, s. 203–210; Шушарин, 1997, с. 206–210; Закиев, Кузьмин-Юманади, 1993, с. 62 и сл.].

X гасырда Идел буе болгарларының венгрлар белән бәйләнешләре турында язылган «Венгр Анонимы»нда (XIII гасыр) кызыклы мәгълүматлар бар. Россиядә бу чыганакны XIX гасырның икенче яртысында күренекле семитолог Д.А. Хвольсон фәнни әйләнешкә кертеп җибәрә. Текстның эчтәлеге (Хвольсон комментарийлары белән) түбәндәгечә:

«Bilers, ягъни Биләрдән яки Болгар иленнән чыккан кешеләр – мөселманнар. Мадьяр герцогы (идарәчесе) Таксонь идарә иткән заманда, 970 еллар тирәсендә, Венгриягә Билла һәм Боксу исемле ике бертуган җитәкчелегендә Идел буе болгарлары төркеме килә; береаздан Хәсән җитәкчелегендә тагын бер төркем килә. Аларны дусларча каршы алалар һәм яшәү өчен Дунай елгасының сул ягындагы авылларны бирәләр. Шул урында алар Пешт шәһәренә нигез салалар. Болгарларның бу якларга күченеп килүе – шөбһәсез, 968 елда болгарларга һәм хәзәрләргә каршы кенәз Святослав вакытында булган коточкыч рус явы нәтиҗәседер... Венгриядә Болгардан күчеп килгән әлеге мөселманнарны биләрләр (Bilers), ягъни болгарлар һәм исмаилитлар (Ismahelitae) дип атадылар. Шуннан соң алар Венгриядә, төрлечә кысуларга һәм эзәрлекләүләргә карамастан, откупщиклар һәм финанс белән идарә итүчеләр (управляющийлар) буларак, бик мөһим роль уйнадылар» [Хвольсон, 1869, с. 108–109]. Бу болгарларның нәселләре, Д.А. Хвольсон күрсәтеп үткәнчә, әле XIV гасырда да венгрлар җәмгыятендә күренекле урын биләп торганнар.

Венгриядә болгарларның торак урыннар рәвешендәге археологик эзләре билгеле түгел. Хуш, үзләренең элгәреге, X гасырга караган, авыл урыннары да әле күптән түгел генә табылды бит. Әмма археологлар болгар әйберләрен авар һәм венгр каберлекләрендә еш очраталар. Матесалкта (Собольч өлкәсе) табылган кылычлар, ат дирбияләре, болгарларга хас бизәкләр төшерелгән савыт-саба, алтыннан ясалган бил каеше прәшкәләре, Тисабур (Сольнюк өлкәсе) авылы янындагы

каберлектән чыккан каеш гарнитуры, атаклы Надьсентмиклош (хәзер Румыния территориясендәге Сынниколаул авылы) хәзинәсендәге рун язмалы көмеш савытлар шундыйлардан.

Албаниядә Врап һәм Ерсеке авыллары янында табылган һәм килеп чыгышлары белән болгарларга нисбәтле ике хәзинә билгеле. Аларның беренчесендә 4 потир, 3 чүмеч, 30 га якын каеш детальләре (барысы да алтыннан), төбенә монограммалар уелган көмеш кувшин һәм казан, икенчесендә – 120 дән артык алтын-көмеш каеш детальләре, төбенә Констанца II мөһерләре сугылган (641–651, 659–661) ике көмеш тәлинкә [Friedler, 1996, s. 248–264; Werner, 1986, s. 7–104] бар. Бу әйберләрнең төгәл аналоглары Болгариядә казып тикшерелгән һәм VII–VIII гасырларга караган Велино, Кабиюк, Дивдядово, Злагари, Гледачево каберлекләрендә табылган. Алтын-көмештән ясалган затлы әйберләрнең хуҗалары – һичшиксез, Плиска аксөякләре, болгар ханнары. Галимнәр фикеренчә, Албаниядә табылган Врап һәм Ерсеке хәзинәләрендәге әйберләр авар ханы һөнәрчеләре тарафыннан эшләнеп, ниндидер юллар белән Кубрат ханның Кубер исемле улына килеп эләккән булырга мөмкин. Әмма затлы әйберләр ясауда махсуслашкан һөнәрче остаханәсе Куберның үзенеке үк булмады микән – ул бу вакытта, авар ханы кушуы буенча, Византия чикләрендә торган әсир румлыларның управляющие вазифасын башкарган, ләкин бик тиз, аңа буйсынудан туктап, мөстәкыйль идарәчегә әверелгән [Тотев, Пелевина, 2011, с. 202–218].

Археологлар Молдавиядә һәм Румыниядә Хәзәр каганаты чорына караган һәм болгар һөнәрчелегенә хас савыт-сабалар, (сирәгрәк булса да) сугыш кораллары табылган йөздән артык авыл урынын казып тикшерде [Die Keramik…, 1990, s. 171; Козлов, 2015]. Биләр коллекцияләрендә аналогияләре булган вертикаль тоткачлы керамик казаннар Сербиядә Вршац шәһәре тирәсендәге борынгы торак пунктын казыганда килеп чыккан [Fodor, 1979, p. 315–325]. Моравиядә (Чехия), Саксониядә һәм Бавариядә (Германия), Австриядә очрый торган Bolghri, Bulgheria, Pulgram, Pulgarn, Bulhary, Polgren кебек этнотопонимнарның килеп чыгышын тел белгечләре кайчандыр шул төбәкләрдә яшәп көн күргән болгарлар белән бәйләп аңлаталар [Мингазов, 2013, с. 24].

Югарыда телгә алынган фактларның барысы да элгәреге Урта гасырлар болгарларының Урта Иделдән башлап Дунай-Карпатка кадәр сузылган географик киңлекләрдә таралып утыруларын, бүгенге көндә төрки, славян, фин-угор, иран һәм роман телләрендә сөйләшә торган Көнчыгыш һәм Көнбатыш Европа халыклары тарихында, хәтта аларның этник яктан милләт булып формалашуында сизелерлек роль уйнауларын ачык күрсәтеп тора. Кызганыч, бу мәкаләдә күтәрелгән проблемалар әлегә бик аз өйрәнелгән. Болгар мирасына кагылышлы мәсьәләләр әле һаман да актуальлелеген югалтмый. Киләчәктә алар яңа чыганаклар нигезендә тагын да киңрәк планда өйрәнелсен иде дигән теләктә калабыз.

Әдәбият

Археологическая карта Башкирии / отв. ред. О.Н. Бадер. М.: Наука, 1976. 263 с.

Ашмарин Н.И. Булгары и чуваши // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. 1902. Т. XVIII, вып. 1–3. 132 с.

Әхмәтҗанов М.И. Болгар теленең язмышы (эпиграфика материаллары буенча) // Татарская археология. 1998. № 1 (2). С. 99–120.

Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья. Киев: Наукова думка, 1990. 168 с.

Белавин А.М., Крыласова Н.Б. Древняя Афкула: археологический комплекс у с. Рождественск. Пермь: Изд-во Перм. гос. пед. ун-та, 2008. 603 с.

Димитриев В.Д. Вопросы этногенеза, этнографии и истории культуры чувашского народа. Чебоксары: Изд-во Чуваш. гос. ун-та, 2004. 312 с.

Закиев М.З., Кузьмин-Юманади Я.Ф. Волжские булгары и их потомки. Казань: АН РТ, 1993. 160 с.

Зиливинская Э.Д. Раскоп № 1 // Самосдельское городище: вопросы изучения и интерпретации / отв. ред. В.Д. Васильев. Астрахань, 2011. С. 13–35.

История татар с древнейших времен в семи томах. Т. I. Народы степной Евразии в древности / отв. ред. С.Г. Кляшторный. Казань: Рухият, 2002. 552 с.

Козлов В.И. Население степного междуречья Дуная и Днестра конца VIII – начала XI веков: балкано-дунайская культура. Казань; СПб.; Кишинев, 2015. 323 с.

Комар А.В. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – начала VIII в. // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 5. Хазарское время / гл. ред. А.В. Евглевский. Донецк, 2006. С. 7–244.

Комар А.В., Кубышев А.И., Орлов Р.С. Погребения кочевников VI–VII вв. из Северо-Западного Приазовья // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 5. Хазарское время / гл. ред. А.В. Евглевский. Донецк, 2006. С. 245–374.

Краснов Ю.А. Проблема происхождения чувашского народа в свете археологических данных // Советская археология. 1974. № 3. С. 112–124.

Кубанов А.Х. К вопросу об этническом составе населения западной Алании // Вопросы археологии и традиционной этнографии Карачаево-Черкесии / отв. ред. А.И. Першиц. Черкесск, 1987. С. 45–59.

Мажитов Н.А., Султанова А.Н. История Башкортостана. Древность. Средневековье. Уфа: Китап, 2010. 496 с.

Мажитов Н.А. Вопросы древней и средневековой истории башкирского народа. Уфа: Гилем, 2013. 300 с.

Мингазов Ш.Р. Наследники Великой Болгарии в Западной Европе // Филология и культура. Philology and Culture. 2012. № 1 (2). С. 203–204.

Мингазов Ш.Р. Великая Болгария и роль тюркоязычных болгарских племен в истории Европы: автореф. дис. … канд. ист. наук. Казань, 2013. 24 с.

Плетнёва С.А. Древние болгары в восточноевропейских степях // Татарская археология. 1997. № 1. С. 31–60.

Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.) / публикация О.Г. Большакова, А.Л. Монгайта. М.: Вост. лит-ра, 1971. 136 с.

Рашев Р. Прабългарите през V–VII век. София: Фабер, 2004. 348 с.

Сиротенко В.Т. Византия и булгары в V–VI вв. // Уч. зап. Перм. гос. ун-та. 1961. Т. XX, вып. 4. С. 43–70.

Сиротенко В.Т. Письменные свидетельства о булгарах IV–VII вв. в свете современных им исторических событий // Славяно-балканские исследования. Историография и источниковедение / отв. ред. С.А. Никитин. М.: Наука, 1972. С. 195–218.

Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР / отв. ред. С.А. Плетнёва. М.: Наука, 1981. 303 с.

Тотев Б., Пелевина О. Сокровище из Врапа (Албания) и аристократические погребения болгар Нижнего Дуная // Археология евразийских степей. Т. 12. Материалы I Междунар. Болгарского форума / отв. ред. Ф.Ш. Хузин. Казань, 2011. С. 202–218.

Фахрутдинов Р.Г. О степени заселенности булгарами территории современной Чувашской АССР // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья / отв. ред. А.Х. Халиков. Казань: ИЯЛИ КФАН СССР, 1971. С. 175–201.

Фахрутдинов Р.Г. Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория / отв. ред. А.Х. Халиков. Казань: Татар. кн. изд-во, 1975. 219 с.

Фёдоров-Давыдов Г.А. Тигашевское городище. (Археологические раскопки 1956, 1958 и 1959 гг.) // Материалы и исследования по археологии СССР / отв. ред. А.П. Смирнов. М., 1962. № 111. С. 49–89.

Фодор И. Венгры: древняя история и обретение родины. Пермь: ООО «Типография «ЗЁБРА», 2015. 132 с.

Халикова Е.А., Халиков А.Х. Ранние венгры на Каме и Урале. (Больше-Тиганский могильник) // Археология евразийских степей. Вып. 25. Казань: Фэн, 2018. 144 с.

Хвольсон Д.А. Известия о хозарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века, по рукописи Британского музея. СПб., 1869. 199 с.

Хузин Ф.Ш. Ранние булгары и Волжская Булгария (VIII – начало XIII в.). Казань: Ин-т истории АН РТ, 2006. 583 с.

Хузин Ф.Ш. О некоторых проблемах булгарской археологии в аспекте этногенеза чувашского народа // Волжская Болгария (Булгария): этнокультурная ситуация и общественное развитие. Материалы науч. семинара / отв. ред. Г.А. Николаев. Чебоксары: Чув. гос. ин-т гуманит. наук, 2012. С. 37–45.

Хузин Ф.Ш., Хамидуллин Б.Л. Еще раз о соотношении язычества и ислама в домонгольской культуре Волжской Булгарии // Филология и культура. Philology and Culture. 2013. № 1 (31). С. 214–221.

Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров: проблемы этнического самосознания. М.: Российская полит. энциклопедия, 1997. 512 с.

Ювенальев Ю.Ю. Этническая религия суваро-булгар // Государственность восточных булгар IX–XIII вв. Материалы междунар. науч. конф. Чебоксары: Таус, 2012. С. 292–308.

Chalikova E.A., Chalikov A.H. Altungarn an der Kama und im Ural: Das Gräberfeld von Bolschie Tigani / Régészeti Füzetek, ser. II, No 21. Budapest: Maguar Nemzeti Múseum, 1981. 132 s.

Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten / Hrsg. von Csánad Bálint. Budapest, 1990. 342 s.

Fiedler U. Die Spätawarenzeitlichen Gürtelbestandteile von Vrap-Erseke aus Velino // Germania. 1996. Bd. 74. S. 248–264.

Fodor I. Archaeological traces of the Volga Bulgares in Hungary of the Arpad period // Acta Orientalia Acad. Scient. Hung. 1979. T. XXXIII, 3. P. 315–325.

Fodor I. On Magyar-Bulgar-Turkish contacts // Chuvash Studies. Ed. A. Róna-Tas. Budapest, 1982. P. 45–81.

Fodor I. Die Grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien. Budapest, 1982. 373 s.

Gombocz Z. Die bulgarisch-turkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Memoires de la Societe Finno-Ougrienne. T. XVIII. Helsinki, 1912. 252 s.

Halikova J.A. Ösmagyar temetö a Káma mentén. (Magna Hungaria kérdéséhez). Ancient Hungarian Cemetery along the River Kama. (Contribution on the Issue of Magna Hungaria) // Archaeologica Értesitó. 1976. T. 103. P. 53–78.

Shamiloglu U. The End Volga Bulgarian // Varia Eurasiatica. Festschrift für professor Andras Rona-Tas. Szeged, 1991. P. 157–163.

Werner J. Der Schatzfund von Vrap in Albanien // Studien zur Archäologie der Awaren. T. II. Wien, 1986. S. 7–104.

Хуҗҗин Фаяз Шәрип улы,
тарих фәннәре докторы, Татарстан Фәннәр академиясе мөхбир әгъзасы,
ТР ФА А.Х. Халиков исемендәге Археология институты
баш гыйльми хезмәткәре